

DUPKA GYÖRGY

TÖRTÉNELMI ZARÁNDOKÚTON A KAUKÁZUSBAN ÉS EURÁZSIÁBAN

(TÖRTÉNELMI SZOCIOGRÁFIA, 7. RÉSZ)

*„Adj Uram, szeretetet a világra!
Árvák és özvegyek könnyét töröld le
Mindenható kegyelmeddel örökre,
Ne áztassa az barna kenyerüket,
Aranyozd be aprócska örömeiket.
Ó, Uram! Ne legyenek többé rabok,
Legyenek az emberek mind szabadok!
Lakják otthonukat szépen, szelíden,
Szorgos kezüikkel teremtett jólétben!
Vélt bűnökért ne üldözzön, jaj, senkit:
Egyként becsüljön a törvény mindenkit!”*

(Horváth Simon, *Rab fohász...*, 1954.)

ÖRMÉNYORSZÁG

JEREVÁN

Kétórás repülés után (Budapest–Moszkva), éjfélkor Moszkvában, a seremetyevói légi kikötőben landoltunk. Plakátok hirdették, hogy az orosz Aeroflot 94 éves. Majd a Jerevánba induló járatra átszállás és újabb, közel háromórás repülés következett 180 utassal a feldézeten.

Átszeltük a Kaukázus légerét és előttünk kitérülkötött a világ első keresztény állama, a keresztény kultúrkör védőbástyája a muszlim világ Kaukázuson túli peremén. Örményország az Ararat konyak és a sárgabarack országa is. Hajnali napsütésben érkeztünk meg¹. Kilépvén a repülőből, először a hósapkás Ararátot láttuk meg és rengeteg sarlós fecske körözött az épületek felett.

Az útlevelek kezelésénél, csoportunk egyes tagjait, köztük engemet is arról faggattak, hogy a múlt évben – mi, magyarok – mit kerestünk a számukra ellenséges Azerbajdzsánban... A kérdezősködő határőr tisztet meg-hökkenetette válaszom: Gulág-kutató turisták vagyunk... Az örmény tiszt a fejét csóválva, kíváncsi tekintete a kijáratig kísért minket, a gyanús, jó kedvű, hangoskodó magyarokat. Így érkezünk meg az 1,2 millió lakosú fővárosba, amely 900-1300 méter tengerszint feletti magasságban, a *Hrazdan* folyó völgyében terül el.

Gondjaink voltak a beutazási vízummal. A pécsi Német Körnek köszönhetően a németországi kapcsolat révén, mint magyarországi állampolgárok, a jereváni német nagykövetség meghívója alapján kaptunk beutazási vízumot.

Ennek az a magyarázata, hogy Örményországban nincs magyar külképviselet, azért szűnt meg, mert áthidalhatatlan diplomáciai feszültség alakult ki a két ország között. A sajtóból² is ismeretes, hogy Magyarország 2012. augusztus végén adta ki Azerbajdzsánnak „*az örmény katonatársa meggyilkolása miatt életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt Ramil Sahib Safarovot, akit hazájában elnöki kegyelemmel azonnal szabadlábra helyeztek, őrnaggyá léptettek elő, új lakást adtak neki, és visszamenőleg kifizették a béréit. Ennek következtében Örményország minden kapcsolatot megszakított Budapesttel.*” A magyar kormány azzal érvelt a kiadatás mellett, hogy Azerbajdzsán igazságügyi minisztériuma korábban arról tájékoztatta a magyar szaktárcát, hogy nem alakítja át az ítéletet. Örményországban tiltakozási hullámot váltott ki az eset, például a jereváni magyar konzulátusról letépték a zászlót. Azóta is szünetel minden egyéb hivatalos kapcsolat, nem állnak „*beszélő viszonyban*”. Csupán a népi diplomácia vonalán van némi együttműködés, mivel Magyarországon a különféle becslések szerint 15 000-20 000 fős örmény származású magyar állampolgár él. Az itt élők több mint 95 %-a kb. három évszázada Erdélybe érkezett és leszármazottjai, akik nagyrészt Trianon és a II. világháború következtében alkotják ma már csak szórványban élő örmény kisebbséget Magyarországon. Mintegy húsz településen és csaknem minden budapesti kerületben működik örmény kisebbségi önkormányzat. Örmény származású magyar volt *Agrády Gábor* színművész, *Lázár Vilmos* és *Kiss Ernő* aradi vértanúk és *Csiky Gergely* író.³

A diplomáciai szakítás előtti időkből szerzteágazó gazdasági, kulturális stb. kapcsolatnak nagy a szakirodalma. Az Örmény Köztársaság 1991-ben kiáltotta ki a függetlenségét a Szovjetuniótól, hiszen közel 75 évig szovjet

befolyás alatt voltak. A közel 30 ezer négyzetkilométeres hegyes, dombos területen több mint 3 millióan élnek, átlagban számítva 1800 méter tengerszint feletti magasságban. Már a leszálló repülőgépről jól láttuk Örményország „szent hegyét” az *Ararátot*, amely 1920-tól Törökország területéhez tartozik. A szimbolikus hegyhez kötődik az az ősi hagyomány is, hogy *Noé bárkája* itt ért földet, a vízözön levonulása után. Az örmények úgy tartják, hogy ők Noé legkisebb fiának, *Jáfet*-nek a leszármazottjai és azt is beszélik, hogy a történelem előtti időkben itt volt a „bibliai Édenkert.” A régészek 8 ezer évvel ezelőtti ember használta eszközöket (nyílhegy, balta, kés stb.) is találtak.

Azerbajdzsán és Törökország felé zárva vannak határai, amelynek őrzésében az orosz katonák is közreműködnek. A kis hegyvidéki ország népének csupán Irán és Grúzia felé van szárazföldi kijárat.

Csodás helyeken jártunk. A *Képes Krónika* szerint eleink átkeltek egy nagy hágón (Tbiliszitől északra menő hágó, Alán hágó) és ott rabolta el Dül király lányait Hunor és Magor. A Kaukázustól délre, most Örményország a terület neve, ahol a Szeván tó terül el, ahol jártak. Itt van az *Árpa* nevű folyó, a partján egy város, *Vajk*. Valószínűleg a *szavárd magyarok* nyomai ezek.

Jereván is a civilizáció egyik bölcsőjének számít, hiszen 28 évvel Róma előtt Kr. e. 782-ben *I. Argisti*, Urartu királya alapította. Azt már a helyiektől tudjuk, hogy az „urartu” szóból ered az *Ararát* név. Kezdeti függetlenségét elveszítve szkíta, mongol török uralom alatt sínylődik az ország népe míg 1828-ban a cári Oroszország Perzsiától elhódítja az országot. Azóta is hol nagyobb, hol kisebb mértékben az orosz befolyás dominál.

Letaglózott minket a város leghíresebb épületének, a domb tetején álló *Matenadaran* látványa, ez a térség legnevezetesebb kéziratára, ahol örmény, perzsa, szír, római és más ősi nyelveken írt, több mint tízezer kódexet és egyéb kéziratot őriznek. Előterében látható *Meszrop mastoc* (361 körül-440-ig) emlékműve, nevéhez fűződik az örmény és a grúz írás megalkotása. Örményországban és fővárosában a szovjet idők végét számunkra is azt szimbolizálta, hogy a Sztálin-szobor helyén az *Örmények Anyja-szobor* díszelgett.

Az itt-tartózkodásunk alatt gyönyörű helyeken jártunk, mindenütt az ezredéves örmény keresztény kultúra fantasztikus látványában részesültünk. A *Kaszkad* nevű lépcsősor a város egyik fő látnivalója, a szomszédos domboldalra vezet fel a belváros szélén. Csodálatos az is, hogy az építmények és a műemlékek (*Világosító Szent Gergely székesegyház, a Köztársaság tér palotái, a perzsa Kék mecset és minaret, az Óváros szűk sikátorai és házren-*

getege, a főpályaudvar épületet stb.) háztöbbsége egységes képet, hangulatot árasztanak, mivel az objektumok jelentős része – főleg az 1988-as földrendést követően – ugyanabból a vulkanikus eredetű rózsaszín tufából épült.

Itt-tartózkodásunk alatt *Németország Jerevani Nagykövetségének* vendégei voltunk. Az is kiderült, hogy a missziót vezető **Kiesler Mathias** nagykövet a hadisír-gondozási program megvalósítását szívügyének tekinti. A nagyszabású feladat elvégzésébe az örményországi etnikai német szervezetek vezetőit, aktivistáit, a németbarát örmény értelmiség képviselőit is bevonta és fölötte védnökséget vállalt. A nagykövet háttérből irányította országhatárát kutató utunkat, a céltelepüléseken alaposan megszervezték a találkozókat és örmény idegenvezetőket is biztosítottak, akik nagy szeretettel mutatták be országukat, meséltek múltjáról, jelenéről.

Házigazdáink mesélték, hogy félszáz család tartja kezében a helyi gazdaságot. Az elemzett statisztikák szerint Grúzia és Örményország között az egy főre jutó GDP összegét illetően nincs nagy különbség. Mégis azok élnek jobban, akiknek a családtagjaik külföldön dolgoznak, mivel több örmény él külföldön, mint az országban, gyakorlatilag ők tartják el az egész országot.

Az első tanácskozásunk az Aviatrans hotelben volt és kísérőinkkel a közös vacsorán ismerkedtünk meg. Köztük kiemelkedett alapos felkészültségével az örmény etnikai németeket is képviselő **Viktor Genrihovics Vuhrer**, aki 1949-ben a Cseljabinszki területre kitelepített német családban, Kopejszke településen született. A szovjet érában került Örményországba, egy katonai objektum kutatóintézetében vegyész-technológus mérnökként tevékenykedett. Amikor Örményország független lett, alezredesi rangban folytatta kutatómunkáját. **Vuhrer** alezredes egyben a műszaki tudományok kandidátusa, az Örmény Tudományos Akadémia műszaki osztályának tagja. 2000-től az Örmény Köztársaság Elnöke által létrehozott, nemzetiségi, tudományos, kulturális, nemzeti és vallásügyi kérdésekkel foglalkozó tanácsadó testület tagja. 2007-től az Örményországi Németek Teuton Szövetségének elnöke. Az oroszországi, kaukázusi, illetve az örményországi németek történetéről eddig három könyve jelent meg: *Az oroszországi németek sorsa / "Szugyba" -roszjizskij nyemec/, 2007., Fejezetek az oroszországi, kaukázusi németek történetéből, /Nyemeckije sztranyici isztoriji Rosziji i Zakavkazjal, 2009, A németekről, ezen belül az oroszországi németekről /O nyemcah, v csasztnosztji o Roszjizskih Nyemcah/, Vanadzor, 2013.*

Önzetlen segítséget nyújtott csoportunknak **Vardan Vardanyan** kutató, a helyi hadisírgondozó alapítvány munkatársa, **Marina Gevorgyan** kutató,

Hovhannes Hovhannisayn történész és *Natalia Algulyan*, a helyi német kulturális egyesület ügyintézője is.

Az első állomáshelyünkön, Jerevánban a *Cicernakaberd* (másképpen *Tsitsernakaberd*) örmény népiértés áldozatainak emlékművénél hajtottunk fejet.

Az emlékmű 1967-ben készült el a *Cicernakaberd* dombon, a *Hrazdan* folyó felett, ahol az örmények nemzeti újjászületését jelképezi a 44 méter magas központi oszlop, szomszédságában 12 tábla sorakozik kör alakban, melyek a 12 elveszett – ma Törökországhoz tartozó – tartományt szimbolizálják. Itt a kör közepén elhelyezett örökmécses lobogó lángja mellett csoportunk megemlékezést tartott, majd a beregszászi örménycsaládból származó, de Pécsen élő *Yazhyan Terézia* pedagógus „*Jaj eljött a szél...*” címmel örmény dalt adott elő, miközben a magyar nemzet nevében is **dr. Szilágyi Péter**, a miniszterelnökség nemzetpolitikaért felelős helyettes államtitkára feliratozott szalaggal átkötött virágot helyezett el.

Információs tábla hirdette itt is, hogy 1915. április 24-e az örmények számára a *genocídium emléknapja*. Mint a szakirodalomból ismeretes, 1915-ben ezen a napon az „*Ifjú Törökök*” vezette kormány Isztambulban 200 örmény vezetőt tartóztatott le. Ezzel kezdetét vette a vallásháború, az *anatoliai katasztrófa*, az örmény népiértés, egy nemzet deportálása, legyilkolása, éhen- és szomjanveszejtése, járványoktól való megtizedelése. 1915-1923 között a férfiakat, nőket, gyerekeket – egymástól elszakítva – a sivatagokba felállított haláltáborokba hurcolták, ahol hagyták őket éhen halni. A szélsőséges, radikális török nacionalisták a legbarbárabb gyilkoló eszközöket is igénybe vették, százakat akasztottak fel, illetve feszítettek keresztre, a megtorlás során mintegy 2 millió örményt pusztítottak el, javaikat elkobozták.

A tudományos körökben elfogadott nézet szerint 600-800 ezren veszítették életüket. Az emberi tragédiák sorozata főleg *Kelet-Törökországban* az örmény felkeléssel és az orosz megszállással egyidőben vette kezdetét. A török katonai hatóság azzal vádolta meg az itteni örmény népcsoportot, hogy támogatják a felkelőket és az orosz hadsereget, ezért *Észak-Szíriába* telepítették át az örményeket. Az erőszakos kitelepítés, az oszmán vezetők túlkapásai, a fegyveres bandák támadásai több százezer életet követeltek. Sok ezren menekültek el szülőföldjükről és telepedtek le főleg Európa nyugati országaiban.⁴

A törökök máig vitatják az 1915-ben történtek „népiértásként” való definiálását, ám „*ez nem jelenti az örmény nép által megélt fájdalmak tagadását.*”⁵ Az örmény népiértást eddig 24 független állam ismerte el.⁶ Az utóbbi években számos kiadvány jelent meg a tragikus események szemtanúinak

beszámolóival. Továbbá tudományos monográfiák, tanulmányok, játékfilmek, dokumentumfilmek, szépirodalmi és művészeti alkotások témája lett a népírtás, melynek valóságos megtörténtét alátámasztó rengeteg bizonyíték ellenére az egymást követő török kormányok folyamatosan tagadják a genocídiumot 1915-től kezdve egészen napjainkig.

A döbbenetes történelmi tények hatása alatt Jereván városrészeiben és vonzaskörzetében lévő településeken folytattuk a kutatómunkát.

Elhaladtunk *az állatkert mellett*, ahol egykor egy koncentrációs tábor volt. Kísérőnk, **Vuhrer alezredes** mesélte el, hogy a megáradt *Hrazdan* folyó a tábort 1946-ban elsodorta, a hullámsír magyar hadifoglyokat is elnyelt. Korábban, 1936 körül a szovjetellenességgel megvádolt örmény intelligencia képviselőit az NKVD könyörtelen hóhérai itt végezték ki. Saját maguknak megásták a sírt. Ezen a helyen azért nincs emlékjel, mert a távolabb lévő központi emlékparkba átemették az áldozatokat, köztük német, magyar és más nemzetiségű hadifoglyokat is. Értésünkre adta azt is, hogy az általa vezetett német szövetség tagjai a német nagykövetséggel és a helyhatóság képviselőivel minden év november harmadik hetének végén közösen tartanak koszorúzással egybekötött kegyeleti megemlékezést.

* * *

Az örmény–magyar kapcsolat ápolása jegyében Jerevánban 2 nagy, 2 kisebb német- és 1 volt román hadifogoly-temető felkeresése szerepelt terünkben. **Vuhrer alezredes** és a helyhatóság emberei, történészei úgy magyarázták, hogy ezekben a rabtemetőkben főleg német hadifoglykatonák nyugszanak, és a hadifogolytáborokban a románokon kívül más nemzetiségű, így magyar rabokról egyáltalán nincs tudomásuk. Erre rációfol a budapesti **Jobbágy Kálmán** volt magyar hadifogoly-túlélő írásos beszámolója, akit 1945. május 9-én az oroszok foglyul ejtettek, a Sopronkőhida melletti gyűjtőtáborba kísérték és a pár hónap múlva előállított „*bedrótozott ablakú marhavagonokba*” terelték társait, és a táborból „*megkezdődött a kiszállítás*”. Mint írja: „*Rám is sor került. Végül is Örményországban, Jerevánban, az örökös hóval fedett, ötezer méter magas Ararát »szomszédságában« kötöttünk ki, ahonnan csak 1947 októberében érkeztem vissza édesanyámhoz és testvéremhez Kecskemétre.*”⁷

Örményország területén egyaránt számos emlékhely található, ahol alkalmunk nyílt az itteni tömegsírokban nyugvó hős elődjaink emléke előtt tisztelegni.

Kísérőnk információi alapján a rendszerváltás után először *Áchván Tadevoszján* kezdeményezte az örményországi hadifogoly-sírhelyek rendbehozatalát. Ezzel kapcsolatosan levélben kértek és kaptak anyagi segítséget a németországi kormánytól. Kísérőnk a moszkvai archívumokban is a GULÁG-GUPVI tábor-rendszer örményországi hálózatának felkutatásával foglalkozott. E tárgykörből tanulmányok sorát jelentette meg.

A programba bevonta a fiát, *Gagyik Tadevoszját*, aki a *Hetazodum Alapítvány* egyik ügyvezetője lett, amely magára vállalta a sírok méltó megóvását, gondozását, a halottak névsorának keresését, a temetkezési helyek felkutatását. A jótékonyági szervezet szorosan együttműködik a jereváni német nagykövetséggel, eddig több mint 20 emlékművet állítottak, ugyanennyi sírkertet újítottak fel. A program megvalósításába a jereváni német szövetség aktivistái is bekapcsolódtak. Nyíltan hirdetik, hogy az örmény nép sorsközösséget vállaló a magyar, német és más népek áldozataival, hiszen „elzárásukért a kommunista rendszer felelős”.

***

Az egykori Örmény SZSZK Armijanszki 115. számú főlagert és a több mint 10 táborrészlégét, *1474. számú központi rabkórházát* 1945-1949 között hozták létre. Az öt év alatt ezekbe a munkatáborokba mintegy 20 ezer hadifogoly fordult meg, akikkel 525 millió rubelben kifejezett befektetésnek is értékelhető munkát végeztek, ezzel nagyban hozzájárultak az örmény népgazdaság további fejlesztéséhez. Az NKVD által is nyilvántartva a következő objektumok épültek Jerevánban: a Kanakeri Alumíniumgyár, a Dinamo sportstadion, a Győzlem híd, lakónegyedek, közintézmények. A főváros környékén üzembe helyezték a Szevani földalatti alagúttal ellátott unikális Vízi erőművet, amely a maga nemében egyedi mérnöki létesítmény. *Spitakban* cukorgyárat, Vanadzorban azot-üzemet, Ararát település környékén mész- és cementgyárat, *Artykban* tufa-kőfejtő bányát létesítettek. A meredek, kopár sziklavölgyekben több kilométer hosszúságban közutat, támfalakat építettek, az utóbbiak ma is szilárdan állnak, védik a közlekedést. Például a nevezetes *Ahtanak parkba* vezető és a *Kanaker* településig futó nevezetes „*Plani gluh*” műutat is a hadifoglyok építették. A helyi lakosság barátként viszonyult a munkatáborok lakóihoz, jó kapcsolat alakult ki a hadifogolyférfiak és az özvegy örmény nők között is, akik a rabok ellen agítáló szovjetpropagandát figyelmen kívül hagyták. Amilyük volt azt megosztották a német, magyar és román hadifoglyokkal, akik cserében fontos háztartási eszközöket készítettek részükre.

A *Hetazodum Alapítvány* eddigi levéltári felmérése szerint 1605 hadifogoly (zömében németek), köztük **332 magyar** pusztult el különböző járványos betegségben, az éhség okozta végkimerülésben. Ők az eddig feltárt és felújított 10 rabtemetőben nyugszanak.

Sokan az éhezés okozta végelgyengülésben haltak meg. Bár az étkezési norma, illetve a központilag megállapított fejadag Örményországban is előírta, hogy a hadifoglyoknak naponta 600 gramm komisz kenyér, 90 gramm kása, 30 gramm hús, 100 gramm hal, 15 gramm szalonna, 15 gramm növényzsír, 17 gramm cukor 600 gramm burgonya és más élelmiszer jár. Valójában ezek az adatok csak a papíron léteztek, a valóságban nem, mivel a hadifoglyoknak járó porciót a lágerparancsnokság keményen megdézsmálta, vagyis a feketepiacra került, mivel országos szinten gyenge volt az élelmiszerellátás. A fehérjedús élelmiszerhiány okozta a rabok legyengülését, pusztulását. Pl. az átlag 70 kilós férfiból 30 kilós disztófiás lett, aki a tápanyaghiány okozta szövetsorvadásban szenvedve pusztult el. Volt olyan időszak, hogy csak liszttel etették a foglyokat, tudjuk meg az örmény *Naira Ajvazjan* és *Valerij Gasparjan* beszámolóiból⁸, akik portrét készítettek a német foglyok legismertebb személyiségéről, *Konrad Zacharias Lorenz* (Bécs, 1903.11.07.-Bécs, 1989.02.27.) lágerorvosról, a korábbi katonai pszichiáterről, neurológusról, aki a szabadulása után mint zoológus, ornitológus 1973-ban fiziológiai és orvostudományi Nobel-díjban részesült két társával (*Karl von Frisch, Nicolaas Tinbergen*) egyetemben. Úgy maradhatott életben, hogy a skorpiót, a pókot, a különböző csúszómászókat, madarakat is megette. És lágerorvosként arra is volt ideje, hogy az úgynevezett „klasszikus összehasonlító magatartás” úttörőjeként kísérleteket tudományos feljegyzéseket végezzen a lágerben.

Csak négy évvel a szovjet fogságába esését követően, 1948-ban engedték szabadon, és ekkor térhetett vissza az ausztriai *Altengbergbe*, hogy folytassa hírnévvel övezett kutatásait.

Jereván külterületén, illetve közel száz kilométeres körzetében felkerestük a hírhedt 115 főláger több mint tíz lágeregységének egykori telephelyeit és rabtemetőit (*Abovjan Elár, Varszer/Szevan tó, Arapkir/Kanaker GESZ* stb.).

* * *

1.) Abovian/Abovjan (Elar), 115/5. sz. lágerrészleg. Koordinátái: 40.265510, 44.616866.

Bérelt busszal jutottunk el az egykori faluból, 1963-tól várossá fejlesztett *Abovjan–Elár* településre, *Kotajk* tartomány központjába, melynek becslült né-

pessége 35 ezren felül van. A város szélén a lerobbant autótelep mellett találtuk meg a több mint 70 évvel ezelőtt kialakított 115. főtábor 5. számú lágerrészlegét.

Abovianban a 2400 négyzetméter nagyságú és egy méter magas kőkerítéssel körülvett sírkertet 1999-ben németországi támogatással a *Hetazodum Alapítvány* újította fel. A 3,5 méteres központi emlékkereszt „árnyékában” 97 fő van eltemetve. A méterenként sorjázó sírhantokat elegyengették, a gondozott fűtakaró alatt 10 magyar honvéd, 87 német katona alussza örök álmát. A mezei virágokból összeállított csokrot nemzeti szalaggal ellátva helyeztük el a német, örmény feliratú márványtábla tövében. Béke poraikra! Ima kíséretében a magyar áldozatok listáját is felolvastuk: **Duzs Gergely Gergely** (1891-1945.02.04.), **Dobai Károly András** (Vágás (Ro.), 1910-1946.02.22.), **Korcsinszki Tibor Gyula** (1888-1945.12.18.) százados, **Kovács János György** (1903-1946.01.06.), **Kovács Vince József** (Hegyhásál, 1915-1945.03.10.) szakaszvezető, **Majtenyi Károly Károly** (1919-1946.01.31.), **Magyar(i) József József** (Budapest, 1908-1946.01.31.) hadnagy, **Trencsik Károly Károly** (1904-?), **Csikos Imre Imre** (Karcag, 1900-1946.01.04.), **Sári István István** (1908(1894)-1945.06.30.).

2.) Varser (Sevan, Szeván) a 115/3. sz. lágerrészleg. Koordinátái: 40.553046, 44.925275. Először a Jerevántól 65 km-re lévő, az ország legnagyobb és a világ legmagasabban fekvő tavát (tengerszint feletti magassága 1900 m), a Szeván-tót kerestük fel, amely a Balatontól 30%-kal nagyobb. Az útszéli dombokon onixkövek csillognak. Luxus és mélyszegénység él egymás mellett az épülő-szépülő turistaparadicsomban, ahol az örmény nép évezredes történelmi emlékhelyeit, a legutóbbi földrengésnek is ellenállt középkori templomokat, korábban létező kolostorokat is megcsodálhattuk. A *Zangu (Razdan)* folyó az egyetlen folyó, amely a Szevántóból folyik ki, számos hegyi patak táplálja a természetes víztározót.

A csoport néhány vállalkozó kedvű tagja megmártózott hidegnek mondható vizében.

A part menti lakóházak, középületek egy része az ötvenes évekre emlékeztetnek, amelyek többségét az NKVD GUPVI rendszeréhez tartozó 115. sz. főtábor 3. számú lágeregységének magyar, német hadifogllyai építettek fel. Sokan a kőfejtőkben dolgoztak vagy utat építettek, aki kidőlt és holtan rogyott össze, azt a lágér sírkertjében eltemették.

A 115/3. sz. lágerrészleg *Szeván* város közelében, *Varser* település végén terül el, kőkerítéssel körbevett temetőjét ugyancsak németországi támogatás-

sal a *Hetazodum Alapítvány* újíttotta fel. 1998-ban felújították. A 2700 négyzetméteres parcella jobb és baloldalán négy csoportban kisméretű fémkereszteket, közepén pedig 5,5 méter magasságú fémkeresztet helyeztek el.

Az eredeti sírkertből megmaradt több számozott kisméretű sírkő is. Az eddig ismert adatok szerint 200-217 sírhantot találtak és hoztak rendbe.

Az itt elhunytak is az 1842-ben alapított, jelenleg közel húszezer lakosú Szeván város ipargyáraiban dolgoztak, lakóházakat építettek. A hadifoglyok saját maguknak is felépítettek egy szálláshelyet, ahol most városi kórház van. Az embertelen körülmények, éhhalál miatt és járványos betegségben 1945-1948 között körülbelül 154 német, osztrák és 63 magyar hadifogoly hunyt el, és lett ez a sziklás föld a végső nyughelye, ahol megemlékezést tartottunk. A magyar áldozatok névsorát alább közöljük.

Arbogós Mátvás György (1911-1945.09.24.), **Árvavölgyi András Mátvás** (Budapest, 1913-1945.12.02.) csendőr szakaszvezető, **Bokonics József István** (1921-1945.05.22.), **Bula István János** (Perkáta, 1903-1945.06.22.), **Béres János Károly** (Hódmezővásárhely, 1914-1945.07.08.), **Benő József Mihály** (1898-1945.07.10.), **Bunyevac István Ferenc** (1906-1945.07.23.), **Bazsó Vendel János** (Zalakaros, 1895-1945.09.16.) törzsőrmester, **Bónis Dezső Mihály** (1904-1945.10.23.), **Viznyicai Lajos István** (Békés/Pestszenterzsébet, 1908-1945.08.04.), **Varga József Pál** (Bárdudvarnok, 1923-1945.09.13.) tizedes, **Gulyás István János** (Szabadi/Sárszentmiklós, 1901-1945.05.24.) őrzvezető, **Gansz Pál Pál** (1903-1945.11.10.), **Galosi György György** (1912-1946.03.04.) őrmester, **Deák Lajos Márton** (1902-1945.09.08.) altiszt, **Dávid Sándor Ferenc** (Spring, 1909-1945.09.27.), **Dávid László László** (Kecskemét, 1923-1946.01.04.), **Danleli Pál Gerhard** (1910-?), **Illés János János** (Hódmezővásárhely, 1906-1945.10.21.), **Ivacei János István** (1923-1946.01.10.), **Knapp Ferenc** (1903-1945.05.14.), **Kiss János János** (Fehérvárcsurgó, 1898-1945.06.30.), **Keszeg Sándor István** (Vasad/Nagydobos, 1899-1945.07.02.) törzsőrmester, **Kaufman József József** (Mecsekpölöske, 1919/1917-1945.07.02.), **Kósa József György** (Somogyapáti, 1910-1945.07.21.), **Kovács Béla József** (Patvarc/Balassagyarmat, 1900-1945.08.11.) őrzvezető, **Keresztély(ny) Márton Dénes** (Székelyudvarhely, 1910-1945.11.10.), **Keresztesi Zsigmond Ádám** (Nagydobos, 1905-1945.11.24.), **Krepsz József József** (1909-1945.11.23.), **Kádár Gáspár Lajos** (Nyujtód, 1901-1948.11.09.) őrzvezető, **Lacza János József** (Sárbogárd, 1910 (1900)-1945.06.22.), **Lendér András András** (1902-1945.07.11.), **Laitner István István** (1921-1945.09.01.), **Lutz János Ádám**

(1922-1945.09.24.) tizedes, **Mate János Imre** (1908-1945.06.30.), **Mellman Antal Antal** (1909-1945.08.04.), **Mackó Ignác Ignác** (Váchartyán, 1921-1945.10.04.), **Meggyes József Menyhért** (1919-1946.04.28.) csendőr szakaszvezető, **Noll Márton Bálint** (Szebény, 1924-1945.07.02.), **Nagy Gusztáv Dániel** (Mátészalka/Csengerpuszta, 1909-1945.07.21.), **Nikovits Rudolf Rudolf** (Bakonyoszlop, 1925-1945.10.23.), **Papp János Rudolf** (Bakonyzentiván, 1905-1945.06.30.), **Parti Imre Imre** (1908-1945.12.19.), **Pálincás Ferenc István** (Vértes, 1907-1945.06.30.), **Rippert Henrik Ádám (Adolf)** (Szentendre, 1922-1945.10. 10.), **Szuross János János** (1900-?), **Székely Sándor András** (Igrici, 1901-1945.08.25.), **Szlobodnyik András István** (Nógrád, 1898-1945.12.05.), **Szentirmai József József** (1918-1946.01.17.), **Szelesi Pál Pál** (Nyíregyháza, 1922-1946.05.09.) zászlós, **Fejős János János** (Kalocsa, 1908-1945.09.21.), **Fodor Mihály Miklós** (Ipolyszalka, 1912-1945.10.17.), **Floka János Mária** (1901-1945.11.12.), **Hess János János** (1906-1945.04.29.), **Horvát István László/Lajos** (Párkány, 1902-1945.07.11.) szakaszvezető, **Hurguly Dávid Demeter** (Gyula, 1897-1945.08.27.) szakaszvezető, **Hirs Antal György** (1914-?), **Csoosz Lajos Pál** (1912-?), **Csondor Vendel Vendel** (1907-?), **Csicsai György György** (Budapest, 1921-1945.11.17.), **Sass Vendel Vendel** (Tápiógyörgye, 1914-1945.06.14.) szakaszvezető, **Strasszer János József** (Kisökrös, 1916-1945.10.31.), **Ördög Mihály Antal** (Battonya, 1908/3-1945.06.04.) tizedes.

A neveket, az elhalálozási évszámokat megdöbbenve vesszük tudomásul, mert a magyarok körében is főleg 1945-ben aratott a halál, a 63 elhunytból 49-en az említett esztendőben éhségtől, betegségtől legyengülve haltak meg. **Varga László** csoporttársunk közlése szerint földije, **Szörös János** 1900-ban született Jászberényben, meghalt itt, a Szeván-tó partján a 115/3-as láger temetőjében 1945.06.29-én vérhasban. Az általa felkutatott archív felvételt is bemutatta.

A szerencsésen hazatért magyar rabok közül sokan az életben maradásukat a segítőkész örményeknek is köszönhetik. Mások mellett az ungvideki **Bisztray János** (Sislóc, 1910) is hálával gondolt az itteni emberekre, akinek az emlékeit unokája, **Bisztray Éva** jegyezte le. Írásából tudjuk, hogy nagyapja is a Szeván-tó melletti hadifogolytábor lakója volt. „*A táborban, ahol voltak, gyakran főztek csalánlevest és a szemétre kidobott krumplihéjat rakták bele. A krumplihéjtól sárgaságot kapott. Lefogyott 45 kilós testsúlyra. Többször volt kórházban. Egyszer eltörött négy oldalbordája, mert a munka közben a gyengeségtől ráesett a vasúti sínekre.*

Egy testvárpár, akik már régebben ott voltak hadifogságban, a hátukra véve, felváltva hordták őt a kórházba kötésre. Ha jól emlékszem császlóciak voltak. A konyhán dolgoztak és később mint földit magukhoz kérték konyhai kiegészítőnek. Itt jó dolga volt, mesélte.

A lábain, lenn a fagytól a bőr barnára színesedett. Gyakran nézegettem ezeket a fagyott foltokat, mint gyerek mindenre kíváncsi voltam, és Ő szívesen mesélt, de emlékszem, az arca nagyon elszomorított, amikor ránéztem: ilyenkor mintha beesett volna, a homloka tele lett ráncokkal, a szeme a visszatartott könnyektől megmegcsillant.

A Szeván-tó mellett is volt. Az ottani emberek gyakran vittek enni a foglyoknak, szinte testvérként bántak velük, mondta és arca ilyenkor kisé mosolygóssá vált. Hazahozott a lágerből egy csajkát emléknék, sokáig őrizgette. Aztán hová lett, nem tudom. Bizonyára megette a rozsdá.

Őt-hat évesen kezdtem el tőle tanulni a lágerből hozott orosz szavakat, mint például »szanitärka«.

Nagymamám, amíg Nagyapa lágerben volt, nem könnyű időket élt át Édesanyával. Szerencsére volt egy tehenük, amivel szántani lehetett. A fő megélhetés a háztájiban termelt eledel, ami nagyon kevéske volt. A térdig érő búzát a szovjetek kiszántották, hiába ment a Nagymama sírva az akkori Fehér Házba (a hivatalt így emlegette), a tizenöt hektár családi gazdálkodásból alig maradt valami, az állam elvette, mint mindenkitől.

Cipőt, ruhafélést csak úgy tudott venni, ha eladta a vaját az asztalról. Gyalogosan, kosárba rakva vitte fel a városba az eladnivalót tőlünk olyan kilenc kilométernyire Ungvárra. Vagy Nagyapám régi viharvert kalapjából csináltatott a suszterrel nyárra szandálokat maguknak, hogy ne legyenek mezítláb. Télen Nagymama az itthon maradt férfibakancsokban teletti ki.

Na meg egymás között is bartercsere folyt. Ki mit feleslegesnek látott elcserélte élelemre, erre-arra. Nagymama mindig süttött krumpliskenyeret. Édesanyám mesélte, egy barátnője, akinek az édesapja szintén fogoly volt valahol, egyszer kis tükröt és fésűt hozott el neki, hogy egy darab kenyérré cserélje.

Napszámba is járt a Nagymama, aratni, kukoricát törni, kapálni, ahol adódott munka.

Szívós, szikár ember volt Nagyapa. Nem emlékszem, hogy betegeskedett volna. 1948 óta dolgozott a kolhozban, mindig tett-vett, csendben, imádkozva, haláláig, 86 éves koráig

Ennyi maradt meg az évek folyamán az emlékeimben.

Örülök, hogy ezzel a lehetőséggel emléket tudok állítani Neki, akinek, amikor befejezte esténként a lágerről szóló elbeszéléseit, magasba lendült száraz, erektől duzzadó, mélyen napszitta keze, azzal fejezve be mondókáit, hogy intően felém lendítette és azt mondta: *Soha ne kelljen senkinek átélni ezeket a szörnyűségeket – azt kívánom*”.⁹

Budapestről, a XVIII. kerületből hurcolták el **Tóth János** honvédet is, aki szintén a Szeváni táborban sajátította el a túlélés művészetét, aki nemrég 85 éves korában hunyt el.

A Szeván-tónál még most is működik az a vízierőmű, ahol egykor **Bisztray Jánost**, **Tóth Jánost** és még sok száz fogolytársát kényszerítették az objektum felépítésére, de a vasút és a közút is az ő emléküket idézi fel, a temető is, ahol porladnak csontjaik. A németországi hadisírgondozók ezt a sírkertet nemrég felújították, a hatalmas gránit kereszt tövében halottjaikról kegyeletteljesen megemlékeztünk.

3.) Jereván - „Aljuminsztroj” /Aluminium factori, Arapkir-Kanaker GESZ, 115. főtábor 1. sz. táborrészleg temetője. Koordinátái: 40.218999, 44.479472.

Jerevánban az Alumínium feldolgozó és Lámpagyár (*Aluminsztroj/ Aluminium Factory*) közelében van a *115. főtábor Arabkir 1. sz. táborrészleg* helye és a *Hetazodum Alapítvány* által felújított, gondozott temetője, amelyet szintén **Vardan Vardanyan** kutató, a helyi hadisírgondozó alapítvány munkatársa kíséretében kerestünk fel, 1998-ban felújítottak, a temető az alumíniumgyár fala mellett van, ott van a kanaker vízierőmű is. Ezek a halottak az alumíniumgyárban dolgoztak.

A német-magyar és a román hadifogolytemető egymás mellett van. A temetőhöz vezető utat a rabok építették. Az előbbiben az 1200 négyzetméter nagyságú terület közepét egy kb. 2 méteres sétány választja ketté, amelynek a végében egy 5,5 méter magasságú fémkeresztet helyeztek el, a tövében lévő feliratos emléktábla örményül és németül jelzi, hogy itt a hadifoglyok nyugszanak. Mindkét részlegen négy csoportban 3-3 kisméretű márványkeresztet helyeztek el. Mindkét sírkert gondozója **Sarmen Sztepanyán** temetőőr, aki a szabad ég alatt megterített bőséges asztallal, ízletes falatokkal és helyben termesztett paradicsommal, jó erős örmény pálinkával fogadott minket.

Úgy is mondhatom, több mint 70 év elteltével jöttünk össze a halotti torra, és azokra emlékeztünk, akik nem tértek haza, itt nyugszanak, ahol

emléket hagytak maguk után, felépítették a jereváni alumíniumgyárat és a kanakeri vízierőművet, amelyben mintegy 800 méter esése van az alagútba vájt vízfolyamnak.

Az itt eltemetett 330 halott közül 59 fő magyarként van nyilvántartva¹⁰.

Balázs János László (Budapest, 1907-1945. 07. 18.), **Bányás István István** (1897-1945.09. 12.) tizedes, **Bogdán János Mihály** (Vajszló/Ócsárd, 1899-1947. 02. 01.), **Bajzik József János** (Nagykapornak, 1899-1945.09.13.) őrmester, **Borbély Sándor Sándor** (Dunavecse, 1909-1945.07.23.), **Borcsik Géza Albert** (Karcsa, 1922-1945.04.18.), **Botchein (Bácskai) Mihály István** (Pilisvörösvár, 1922-1945.04.15.), **Varga Mihály György** (Ravasz/Budapest, 1913-1945.05.15.) őrmester, **Varga Sándor Sándor** (Miske, 1888-1945.09.04.) tizedes, **Vasas János János** (Kallóssején, 1917-1946.08.18.) tizedes, **Hajfried József Ignác** (1926-1945.12.22.), **Gál Antal Antal** (Budapest, 1913-1945.07.29.) szakaszvezető, **Heves Gábor Bálint** (1904-1945.08.04.) törzsőrmester, **Hegedűs János József** (Budapest, 1918-1945.09.29.) őrzető, **Gircz Antal Antal** (Endrőd, 1922-1945.05.06), **Gutflesz Kálmán János** (1905-1945.09.23.), **Debreceni István István** (1914-1945.10.05.), **Dekker János János** (1902-1946.07.26.), **Dojcsman (Deutschman) Ádám János** (Somogyvár, 1895/1911-1945.09.16.), **dr. Zempléni Károly (Kornél) Lajos** (Sátoraljaújhely/Debrecen, 1890-1946.02.03.) főhadnagy, **Imre Lajos Lajos** (Beszterce, 1914-1945.08.31.), **Jóni Gergely Péter** (1886-1945.05.25.) tizedes, **Karda Ödön Gyula** (1898-1946.02.10.) alhadnagy, **Katona Sándor József** (Sashalom, 1909-1945.05.14.) őrmester, **Kérdi József Pál** (Várgede/Dobóca, 1904-1945.07.18.), **Kovács János Sándor** (1899-1945.09.21.), **Kovács József Sándor** (Debrecen, 1892-1946.02.13.) altiszt, **Kádas (R)Dezső József** (Zajta/Bócs, 1921-1946.02.22.) alhadnagy, **Kozsaki Károly György** (1899-1945.07.29.), **Kocsó Sándor Károly** (1918-1945.04.15.), **Küffer Rudolf Károly** (Budapest, 1904-1946.1.23.) altiszt, **Kovács János Sándor** (1899-1945.09.21.), **Lugosi Imre Sándor** (Hódmezővásárhely 1890-1945.06.20.) főtörzsőrmester, **Makarész Imre Antal** (Budapest, 1907-1945.08.28.), **Molnár Vilmos István** (Szarvas/Buda 1912-1945.07.23.) szakaszvezető, **Novák Pál Ádám** (Szena, 1905-1945.07.26.), **Arany László Gyula** (Székesfehérvár 1920-1946.03.06.) zászlós, **Pálvölgyi József István** (1917-1947.06.29.), **Pető Béni Pál** (Perkupa, 1904-1946.07.01.), **Pesthelyi Béla István** (1907-1945.07.26.), **Szabó Sándor István** (Sátoraljaújhely/Bodrogkeresztés, 1914-1945.04.15.), **Szabó István György** (Kálmánca/Rimaszombat, 1912-1945.09.17.) szakaszvezető, **Szántó József Gábor** (Pápac/Raj, 1898-1945.09.06.), **Ficzu Károly Károly** (Bés, 1912-

1945.09.04.), *Csáki/Cséke József József* (Vámosatyá 1918-1945.05.07.), *Csanak (i) József József* (Debrecen, 1887-1946.05.15.), *Sedon Bonaventura János* (Jászdózsza, 1908-1945.05.13.), *Simon József József* (Szigetszentmiklós, 1908 (1896)-1945.07.21.), *Schmieder János Henrik* (Bikal/Ófalu, 1903-1945.07.23.), *Érces Zoltán Ferenc* (Mikepércs/Budakeszi, 1926-1945.12.30.), *Jakab Sándor Péter* (Császló, 1896-1945.07.10.) örvezető, *Janics András Mihály* (1906-1946.08.18.), *Tóth István János* (Káloz, 1919-1945.06.04.), *Hornung István György* (Andocs, 1898-1945.07.09.), *Szürer Konrád Jakab* (1927-1945.06.08.), *Tóth János Lajos* (1897-1945.08.27.), *Bojgmann Ádám, János (Johann)* (1911-1945.09.16.), *Orán László Gyula* (1920-1946.03.06.), *Kövér Rudolf Károly* (1904-1946.10.23.).

4.) Örmény-magyar második világháborús emlékhely Jerevánban és Budapesten.

Jereván peremkerületében is jártunk. A több száz magyar rab emlékére a *Jerevani Mezőgazdasági Főiskola* szomszédságában tufakőből készült emlékmű mellett hajtottunk fejet. Előttünk már jártak itt magyarok. Az emlékoszlopra magyar trikolorot helyeztek el, felirata szerint a *Győri Örmény Önkormányzat* nevében tették oda.

Az örmény és magyar feliratos tufakőbe vésett sorok így hangzanak: „*A második világháborúban Örményországban elhunyt magyar hadifoglyok és Magyarországon elesett örmény katonák emlékére.*”

Adatközlőink szerint az emlékművet a *Budapesti XVIII. kerületi örmény nemzetiségi önkormányzat* közreműködésével emelték 2003-ban.

Hasonló feliratot tartalmazó örmény-magyar katonai emlékművet 2002-ben avattak fel Budapesten a XVIII. kerületi *Uzsok téren*, amelyet „*A második világháborúban Magyarországon elesett örmény katonák és Örményországban hadifogságban elhunyt magyar hadifoglyok emlékére*” állítottak.

Egyedülálló és követésre méltó kezdeményezés. Sőt, megvalósítható elképzelésnek tartom, hogy a volt Szovjetunió minden önállósult tagországában – ahol magyar hadifoglyok, internáltak százai hunytak el – a baráti társaságok hasonló feliratú obeliszket emelnének a megbékélés jegyében. E tekintetben olyan lelkes patriótákra lenne szükség, akik e nemes ügy iránt nagyfokú elkötelezettséget tanúsítanak. Ilyen embert ismertem meg *Nazarjan Hamlet* személyében, aki a budapesti XVIII. kerületi Örmény Nemzetiségi Önkormányzat elnöke. Mindkét emlékmű felállítása az örmény-magyar barátság-híd építőjének nevéhez kapcsolható, akivel ideutazásunk előtt Budapesten

találkoztam. Amikor megtudta, hogy szűkebb hazájába emlékütra készülünk, egy dossziényi anyaggal és jótanácsokkal látott el minket.

A két nép együttműködésének generálója, krónikása tizenhat napos volt, amikor édesapja a frontra ment, és nem jött vissza többé. A családja azt az értesítést kapta, hogy *Biatorbágyon* esett el. Felnőtt korban eljött Magyarországra megkeresni édesapja sírját, aztán feleséget talált magának, és itt is maradt, belecsöppent a közéletbe, felkereste földijeit, akikkel együtt még a rendszerváltás előtt felvette a kapcsolatot az *Arménia Magyar–Örmény Baráti Társasággal*. Már 1988-ban, az örményországi földrengést követően társaival részt vett a helyreállítási munkálatokban.

A rendszerváltás után a XVIII. kerületi Örmény Nemzetiségi Önkormányzat aktív tagja, majd elnöke lett és elkötelezetten részt vállalt az örmény-magyar együttműködést elősegítő programok megvalósításában. Például kezdeményezésére 1999-ben felavatták a XVIII. kerületben Kiss Ernőnek, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc örmény származású altábornagyának márványból készült emléktábláját a róla elnevezett utcában. Majd a fentebb említett örmény–magyar katonai emlékmű felállítását 2002-ben Budapesten, 2003-ban Jerevánban valósította meg. Budapesten, a Havanna-lakótelepen lévő *Nemzetiségek emlékművének* is örmény kapcsolódási pontja van, ugyanis örmény szobrászművész, *Mamikon Yengibarian* készítette 2003-ban. Nazarjan Hamlet megalakította az *Artasat Örmény Nemzetiségi Színházat* a helyi önkormányzat támogatásával, *Keller Linda* színművész vezetésével, amely 2015 májusától Pestszentlőrinc–Pestszentimre Önkormányzata intézményeként működik, és az örmény származású *Csiky Gergely A vasember* című komédiáját is bemutatta.

A kapcsolattörténet fontos eseménye az is, hogy *Pestszentlőrinc–Pestszentimre* több mint 15 éve ápol testvérvárosi kapcsolatokat az örményországi *Artasattal*, *Nazarjan Hamlet* szülővárosával.

Foglalkozott a jereváni, illetve Örményország temetőiben nyugvó magyar hadifoglyok kiténének kiderítésével. Ezzel párhuzamosan kutatta a második világháborúban Magyarországon elesett örmény katonák sírját. Mindez arra inspirálta, hogy 2016. február 27-én az *Uzsok téri* örmény–magyar katonai mementó szomszédságában – a Gulág-Gupvi Emlékbizottság támogatásával – felavatták az Örményországban hadifogságban elhunyt magyar katonák emlékművét, *Szilágyi Mihály* szobrászművész alkotását.

A mű két testes kőtömbből áll, amelyen olvasható a 223 magyar hadifogoly neve, és fel van tüntetve az a város és temető is, ahol a sírjuk megta-

lálható. (A XVIII. kerületi Örmény Nemzetiségi Önkormányzat a Honvédelmi Minisztérium közreműködésével pontosította a névsort.)

Ebben az országban járva úgy éreztem, hogy *Nazarjan Hamlet* és itteni adatközlő barátainak jó szelleme, gondoskodása mindvégig nagy segítségünkre volt hadisírkutató utunkon. *Nazarjan Hamlet* a két nép közti kapcsolatépítést továbbra is szívügyének tekinti: „*Nagyon sok a közös benünk, a múltunk, a kultúránk, a mentalitásunk. Ezért szeretném, ha minél többet tudnának otthon a magyarokról és itthon az örményekről*”.¹¹

A magyarországi örmények szívükön viselik a magyar nemzet sorsát. Például a *Fővárosi Örmény Önkormányzat Esztergály Zsófia Zita* elnök kezdeményezésére 2016. október 11-én Budapesten, majd november 6-án az erdélyi Csíkszeredán, Szamosújváron *Elkobzott életek*¹² címmel vándorkonferenciát szervezett a Gulágra és Gupvira egykor elhurcoltaknak emléket állítva, és ez a konferencia lehetőséget adott arra is, hogy a történészek az oroszországi hadifogság szörnyűségeiről beszéljenek, ébren tartsák az emlékezetet, köztük az örmény gyökerű *Murádin János Kristóf* Gulág-kutató, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem oktatója és mások felkutatásuk a saját közösségükön belül azokat, akik – az anyaországi, erdélyi örmény vonatkozással is kibővülve – áldozatai voltak a kommunizmusnak.

A napi program befejeztével, eszmecserevel egybekötött találkozót tartottunk a szálloda konferenciatermében. A fentebb bemutatott *dr. Vuhrer Viktor* alezredes, a helyi német kör elnöke, *Natalia Algulyan*, a kör aktivistája, *Vardan Vardanyan*, a *Hetazodum Alapítvány* program-menedzsere társaságában megjelentek a Jereváni Nemzeti Egyetem történelem karának jeles képviselői: *dr. Marina Gevorgyan* docens, történész és *dr. Hovhannes Havhannisyan* történész, akiktől fontos tudnivalókat, ismereteket, adatokat kaptunk. Megállapodtunk abban, hogy kölcsönösen segítjük egymás kutatómunkáját, levéltári és más dokumentumcsereket bonyolítunk le, elősegítjük a kutatási eredmények kölcsönös publikálását is.

5.) Tairov/Merdzavan 115. főtábor 6 sz. lágerrészlege. Koordinátái: 40.174862, 44.389919.

Dr. Vuhrer alezredes vezetésével, másnap (június 29., csütörtök) több száz km-t tettünk meg Jerevan-Vanadzor között.

Első állomásunk *Mertsavan*: „van” szó települést jelent. A rendszerváltás előtti neve: *Tairov* település, ahol a 115/6. sz. hadifogolytábor volt.

Jerevántól 5 km-re lévő kőfejtő bányában dolgoztatták a magyar és német hadifoglyokat.

Az észak-nyugati irányban lévő kősvatagban 1500 négyzetméteres, a *Hetazodum Alapítvány* által felújított parcella közepén 3,5 méteres bazaltkőkeresztet, a jobb- és baloldali részén, 4 csoportosulásban kisméretű bazalt keresztet helyeztek el. A teljesen kopár földterületet másfélméteres időálló kőfal veszi körül. Az itt nyugvó 45 főből 33 magyar honfitársunk, akik előtt is fejet hajtottunk. Eddig ismertté vált magyar hadifoglyok nevei:

Fónagy (Fonád) András Imre (1909-1946.01.24.), **Berczi Pál Pál** (1897-1945.07.04.) főtörzsőrmester, **Bagdi Gyula Jenő** (Biharkeresztes, 1920-1945.09.25.) szakaszvezető, **Bencze Antal István** (Csalár, 1900-1946.01.25.), **Veres József József** (1905-1945.09.25.), **Viederman Béla András** (1899-1945.11.29.), **Hegedüs Antal József** (Hajdúböszörmény, 1909-1946.02.01.), **Dobó József József** (Kiskunhalas, 1914-1945.12.22.), **Dubo(a) Dezső János** (Pornóapáti/Garamszentgyörgy, 1904-1946.12.08.), **Komlósi János János** (1903-1945.07.20.), **Király Lajos István** (1896-1949.09.07.), **Küllei Imre János** (Zalaszentbalázs, 1904-1945.09.28.), **Kulinyi Ferenc Ferenc** (Budapest, 1919-1945.10.07.), **Kovács József Károly** (1904-1945.11.09.), **Kulcsár Gyula Gyula** (1918-1947.01.23.), **Leiber László Sándor** (1900-1945.07.29.), **Mucza József Lőrinc** (Egyek, 1922-1945.08.29.), **Marsal Flórián Mihály** (1908-1945.12.12.), **Pokol Barna Barna** (1902-1945.09.23.), **Poppel József Miklós** (1895-1945.09.03.), **Pólska József Mihály** (1909-1945.10.31.), **Rajk (i) Károly Sándor** (Kőröshegy, 1905-1947.06.09.), **Szili János Antal** (1922-1945.08.18.), **Szallai István István** (1897-1945.12.14.), **Tonka Lajos Antal** (Nemesbőd, 1899-1946.12.22.), **Ferenc Béla István** (1902-1945.08.29.), **Fórizs Endre Ferenc** (Vitka, 1923-1945.10.03.), **Csatári József Lőrinc** (Dévaványa, 1898-1946.01.15.), **Sarány József József** (1898-1946.07.16.), **Schubert Pál Pál** (1905-1945.08.10.), **Ell Jakab István** (1900-1945.07.22.), **Englern(t) Pál János** (Városlőd, 1920-1946.02.26.), **Juhász János Sándor** (1907-1945.01.21.).

Búcsút vettünk a lehangoló látványt nyújtó kősvatag övezte *Mertsavantól* és tovább mentünk a Jereván-vanadzor útvonalon.

6.) Az „Örmény ábécé mezején”

Mertsavantól az „Örmény ábécé mezejéig” több mint 110 km-t tettünk meg a bérelt autóbusszal. Az országút mentén elterülő örmény ábécé és a neves történelmi személyiségek emlékparkjában lenyűgöző látványban részesültünk.

A bejáratánál információs tábla hirdeti, hogy az örmény írást 405-ben az általuk szentként tisztelt **Meszrop Mastoc** alakította ki. Számos más írás alapján (pl. föníciai, szír stb.), de a magyar rovásíráshoz hasonló ősrégi rovásírásos örmény ábécére támaszkodva alakította ki, a betűk sorrendje viszont a görög ábécére épült. A szakértők szerint is „*nagyszerű ábécé ez, amelyben a hangzás pontosan megfelel a grafikus ábrázolásnak.*”¹³ Ebben az egyedülálló parkban minden egyes betűkép tufakőből van kivésve. Az összkép lenyűgöző, a 36 betűkép embermagyságú, önálló egységekből a hegyoldalon felépített szoborcsoportot alkot. **Dr. Vuhrer Viktor** alezredes a betűképek kapcsán megjegyzi, hogy ezek az örmény nemzeti büszkeség jelképei, a nemzeti tudat, a sajátos íráskultúra szimbólumai, a népet és hitét egybekovácsolja. Ezért ők minden egyes betű khachkar (középkori örmény kőkereszt) formájában megfaragott szobrával állítanak emléket **Meszrop Mastocnak Oshakanban**, az általa alapított kolostorban, ahol sírja 440 óta zárandokhely az örmény hívők számára. Ennek szellemében létesült a rendszerváltás, a függetlenség kivívása utáni években ez a park, és napjainkban az „*Örmény ábécé mezeje*” a második legnagyobb turista-zárandokhelyé nőtte ki magát. Naponta több száz ember eljön ide megcsodálni az örmény képzőművészek egyedi alkotásait.

A park feletti hegytetőn többágú kereszt van felállítva, amely a kereszténység felvételének több mint 1700. évfordulójának jelképe. Ott-tartózkodásunk idején ünnepelték a kereszténység felvételének 1716. évfordulóját, és a keresztre minden évben egy újabb kis keresztet tesznek.

Majd az országút mentén felállított kereskedelmi központban tartottunk rövid pihenőt és megbeszélést, megkóstoltuk az örmény kemencéből kiemelt pékkészítményeket.

Áthaladtunk a *tűzimidó Kurdo-ezidák* (kb. 40 ezren vannak) településén. Szembetűnően több ház udvarában téhen trágyát szárítanak, amivel télen fűtenek. Érdekes, hogy a hegyoldalon kialakított temető jobban néz ki, mint a lakóházuk. Az itteni élet szenvedés, az ottani a mennyország, ezért nem siratják a halottakat. Beszélnek, hogy e népcsoport köréből verbuválják a bérgyilkosokat. Ha lány születik – az ünnep, ha fiú, az nem jó, mert a lányért kalimot fizetnek.

A Spitaki-hágón, kb. 1400 méter magaslaton rövid pihenőt tartottunk, és elfogyasztottunk három üveg „Achtamár” márkájú finom örmény konyakot, ezzel kedveskedtek örmény kísérőink. Az örmény és a magyar nép egészségére koccintottunk ezzel, amely az ARARÁT-Konyakgyár ajándéka volt. A gyárnak saját múzeuma van, melynek idegenvezetői legendaként

terjesztik, hogy *Winston Churchill* angol miniszterelnöknek a háború idején ők szállították a mindennapi konyakot.

7.) Spítak/Szpítak (Amamlu) 115. főtábor 2. sz. lágerrészlege. Koordinátái: 40.833358, 44.249466.

A rendszerváltás előtt, a 17. században alapított várost – *Lorj tartomány* központját – *Amamlu*-nak nevezték. A Spíták fehér várost jelent. Az ország észak-nyugati részén található hegyvidéki város legnagyobb, máig ki nem hevert tragédiája az 1988-ban bekövetkezett földrengés. A Richterskála szerinti hetes erősségű rengésnek minősült, amelynek epicentruma *Szpítak* városánál volt. A négyezres település teljesen megsemmisült a katasztrófában. 25 ezren, más adatok szerint 40 ezren haltak meg, több mint 140 ezren megsérültek, és több tízezren váltak hajléktalanná. A csapás az említett város mellett *Leninakán* (a mai *Gjumri*) városát érintette. A földrengés kapcsán legalább a nemzetközi érdeklődés Örményország felé fordult, segélyszállítmányok, városépítő brigádok még Magyarországról is érkeztek. Az újjáépített településnek napjainkban 12 ezer lakosa van. Elhaladtunk az alumíniummal borított templom mellett, amely szintén az áldozatok emlékére épült.

A város határában lévő **115/2. sz. lágerből**, illetve a raboknak munkát adó és az általuk felépített cukorgyárból – a földrengés után – csak az üzem kéménye maradt meg.

A foglyok *Kirovakán* (Varses), *Artik*, *Dzoragisz* tufabányáiban külszíni fejtést is végeztek.

A *Hetazodum Alapítvány* 1998-ban a város melletti hegyoldalon elterülő 2700 négyzetméteres temetőt teljesen felújította. A parcella középpontjában 5,5 m magas fémkeresztet helyeztek el. Az eddig megszemlélt sírkertekhez viszonyítva az itteni temető jellegzetessége: minden halott sírhantján kereszt áll. Valamennyien 1988-ban a földrengés által lerombolt város ipargyáraiban dolgoztak. A katonás rendben sorakozó kereszték alatt 178 magyar és német fogoly nyugszik, 22 magyarnak a neve ismeretes:

Vígh György Mihály (1896-1945.09.04.), **Herman György György** (1897-1945.05.06.), **Drah József Lőrinc** (1909-1945.05.29.), **Krupa Mihály Pál** (Csesztve, 1895-1945.06.29.), **Kecskés István István** (Budapest, 1914-1945.10.04.), **Kovács Lajos Lajos** (1918-1945.03.18.), **Mekes Béla Augusztai** (1896-1945.04.26.) őrmester, **Mészáros Károly József** (Szalkszentmárton/Budapest, 1896-1945.09.22.) őrmester, **Nagy László József** (Budapest, 1903-1945.08.01.) tizedes, **Nemcsu(o)k János János** (Sarkadkeresztúr, 1908-1945.09.03.), **Obenaus Béla Lajos** (1902-1945.07.02.), **Andrássy Kálmán Ákos** (Gyulavári/Budapest, 1910-1945.07.20.), **Okváth Bertalan József** (1901-1945.07.28.), **Rajber Mihály Péter** (1906-1945.02.08.), **Szentirmai József József** (Pestszenterzsébet, 1918-1945.01.17.) zászlós, **Takács András István** (Sárosp/Érd, 1912-1946.02.09.) őrmester, **Fityus András István** (Tápióság/Budapest, 1898-1945.08.29.), **Forró János Géza** (Vága, 1902-1945.10.03.), **Hutvanger Ferenc József** (1907-1945.06.20.), **Solymosi Ferenc András** (Vajta/Dorog, 1917-1945.09.21.), **Epeli József József** (1907-1924.05.23.).

Azonosítatlan név: Taugy János János (1905-1947.04.03.).

8.) Kirovakan/Vanadzor 115. főtábor 10 sz. lágerrészlege. Koordinátái: 40.817737, 44.495297.

A rendszerváltás előtt *Vanadzornak Kirovokán* volt a neve, a visszaemlékezésekben, dokumentumokban is a táborrészleg az utóbbi elnevezéshez kapcsolódik. Az idehurcolt magyar és német rabok a helyi vegyi gyárban dolgoztak, vasutat épített. Az áldozatokat az itteni polgári temetőben kialakított sírkertbe temették el. Fent a hegyen volt a temető, a bozóttal benőtt meredek feljárón sikerült felkapaszkodni, ahol megemlékezést is tartottunk.

A *Hetazodum Alapítvány* a 380 négyzetméteres, az erősen meredek hegyoldalon lévő temetőt 1998-ban felújította. Parcellája kétszintes, bazaltkővel van körbe kerítve, a központi bazaltkőkeresztet a parcella legmagasabb pontján helyezték el. Ezenkívül két-két kisméretű kereszt-csoportot emel-

tek a jobboldali és baloldali részen, az alsó és felső szinten. A sírkertben 61 fő van eltemetve, ebből 5 fő magyar:

Kádár Gáspár Ludvig (1901-1948.11.04.) tizedes, **Nagy Ferenc Márton** (Bük/Igál, 1907-1946.07.31.) szakaszvezető, **Szabó István Mihály** (Babót, 1910-1945.07.17.) szakaszvezető, **Szabó Lajos Lajos** (Budapest, 1892-1947.01.31.) százados, **Tóth Károly János** (Kiskunfélegyháza, 1913-1947.01.01.).

9.) Az örmények szent emlékhelyein

Vanadzorból útirányunkat Jereván felé a vadregényes hegyvidéken folytattuk. Ezen a vonalon a Kotajk tartományon belül is ezredéves erődítmények, őrtornyok, templomok, kolostorok is jelzik az *örmények szent emlékhelyeit*. Köztük kiemelkedik a Krisztus utáni századokban épült *Garni templom*, a *Gerhard keresztény kolostor* és más középkori építmény.

Jerevántól körülbelül 30 kilométerre keletre található az *Azat* folyó völgyében, az awani bazaltszurdok felett a hétezer lakosú *Garni*, amely néhány évszázadon át az örmény királyok nyári szálláshelye volt. A magyarországi Visegrádot juttatta eszembe. Az erődítmény romjai máig megvannak. A világörökség része az első évszázadban épült *Ión Mithrász* templom, amely másfél évezred háborítatlansága után egy földrengés során súlyosan megsérült, majd 1966-ban rekonstruálták a felkutatott, helyi lakoságnál megtalált eredeti anyaggal is.

A legújabb ásatások során római kori fürdőre bukkantak, a mozaikpadló épésében átvészelte az évezredek. A turisztikai látványosságok közé tartozik egy kék és fekete bazaltból épült keresztény templom

Garniban sok az örmény fővárosból idelátogató kiránduló. A turisztikai látványosságok közé tartozik egy kék és fekete bazaltból épült keresztény templom is, valamint a 2000-tól a világörökség részévé nyilvánított 12. századi, félig sziklába faragott *Gerhárd kolostorkomplexum*.

Az objektum előtt felállított információs tábla szerint „*Geghard* (szó szerint lándzsa) az itt őrzött szent ereklyékről is nevezetes volt, melyek messze földről vonzották a zarándokokat. Közülük a leghíresebb *Longinusz lándzsája*, amivel megölték Jézust. A lándzsát állítólag Tádé apostol hozta ide és a kolostor róla kapta a nevét is (először 1250-ben nevezik így). Pengéje egészen széles, gyémánt formájú és keresztformát vágta bele. Ereklyetartóját 1687-ben készítették, ma a lándzsával együtt Ecsmiadzinban őrzik. A 12. században a kolostornak adományozták **András** és **János** evangélista ereklyéit is. A 13.

században az egyik barlangcellában élt a neves örmény krónikás-szerzetes, *Mhitar Ajrivaneci*.” A fénykorában a hét templom és negyven oltár kolostorának nevezett „barlangkolostor” történelme során nehéz időköt, földrendést, tempomromboló hódítást, fosztogatást, felégetést stb. vészelt át, azonban mindig volt olyan hagyománytisztelő keresztény uralkodó, királyi család, önzetlen herceg, aki a több nemzeti, állami, egyházi funkciót is ellátó kolostorkomplexumot újjáépítette, bővítette és megmentette az utókornak.

10.) Jerevan-Shengavit 115. főtábor 8. sz. lágerrészlege. Koordinátai: 40.164886, 44.487486.

Az örmények szent helyeinek felkeresése túl időigényes vállalkozásnak bizonyult, ránk esteledett, azonban a jereváni záróprogramban még két hadifogolytemető felkutatása szerepelt. Úgy döntöttünk, hogy a kítűzött napi feladatunkat maradéktalanul teljesítjük. Akik még nem fáradtak el, azok a jereváni barátaink kíséretében lámpákkal felszerelve, esti temető felderítésre indultunk.

A város peremkerületében a tömbházak után a 115/8. számú lágerrészleg helyét a *Razdan folyó* partján megkerestük. Itt volt a számos rab tüdejét, légzőszerveit tönkre tevő ragasztékgyár, ennek objektumait is felépítették, majd őket naponta látástól vakulásig tartó munkára kényszerítették a termelési egységekben. Az üzem területén kívül, kétszáz méteren túl megtaláltuk a *Hetazodum Alapítvány* által 1998-ban felújított lágertemetőt, ahová az eddigi adatok szerint 8-9 főt temettek el.

A német halottak között egy magyar bakát is nyilvántartanak. A közlegény neve *Hajdu János János* (Karcag, 1905-1947.04.30.) őrzető, akinek az életútja itt ért véget. A tufakövel körbekerített 300 négyzetméteres sírkert középpontjában mintegy 3,5 m méteres bazaltkőkeresztet, tövében örmény-német nyelvű gránitlapot helyeztek el, amely fölött fejet hajtottunk az értelmetlenül elhunyt katonaáldozatok előtt. Az emlékhely a főváros mesterséges tava mellett, az amerikai nagykövetségével szemben van.

11.) Jerevan-Noragavit 115. főtábor 9. sz. lágerrészlege. Koordinátai: 40.116135, 44.479472.

A Jerevan-Noragavit 115. sz. főtábor 9. sz. részlegét 1945–1947 között az egykori Sztálini kerületben helyezték el. A front melletti gyűjtőhelyekről ideszállított német-magyar hadifoglyokat bevonták a vegyipar és a gyógyszergyár felépítésébe és működtetésébe. Az ezredes vezetésével a 9. lágerrész-

részleg sírkertjét este 21 óra körül a sötétben, a helyi polgári temető végében találtuk meg, amelyhez közel van a most is működő vegyigyár, és a repülőtér felé van a fényárban úszó kivezető útja.

A 2002-ben a *Hetazodum Alapítvány* szervezésében felújított, vaskerítéssel gondosan körbekerített tömegsírnál is megemlékeztünk. A több mint 5,5 méteres fémkereszttel, tövében örmény-német nyelvű feliratos márványtáblával és 3-3 márványkereszttel jelzett parcellában 11 német katona, köztük 1 magyar honvéd van eltemetve.

12.) Ararát 115. főtábor 0. sz. lágerrészlege. Koordinátái: 39.838221, 44.696965.

2017. június 7-én, Jerevánból kiindulva 42 kilométert tettünk meg az örmény-török határ mentén, hogy elérjük a 20 ezer lakosú *Ararát* várost, amely *Ararat tartomány* déli részén terül el. Itt 1944-1948 között német, magyar hadifoglyok – az örmény lakosok közreműködésével felépítették a várost, a cementgyárat és az aranybányát is beindítottak és szabadulásukig ott dolgoztak.

Országjáró körutunk során ez volt az utolsó előtti állomáshelyünk, ahol a magyar hadifoglyok nyomait is kutattuk. Kísérőinktől és a helyi lakosoktól azt is megtudtuk, hogy az itt dolgozó hadifoglyok szabadon, katonai őrizet nélkül jártak munkába, csekély fizetést is kaptak. A helyi örmények egyenrangú félként kezelték a rabokat, élelmet biztosítottak az éhezőknek, ennek köszönhetően százak életét mentették meg. Közülük többen nem tudtak ellenállni az örmény hadiözvegyek gondoskodó szeretetének, személyükben segítő házasársakra, befogadó családra találtak, örökre itt maradtak, utódaik német és magyar neveket viselnek.

Baráti találkozóra került sor a polgármesteri hivatalban. *Ajk Ajken* polgármester és *Abraham Babajan* és *Garnik Margaryat* tanácsadói fogadtak minket hivatalában. Jövetelünk célját elmagyarázva azonnali válaszként hangzott el, hogy ismerik a temetkezési helyet, ahol a hadifoglyok nyugszanak. A megemlékezési helyet a *Hetazodum Alapítvány* és a jereváni német nagykövetség közreműködésével rendben tartják. Németországból érkező turisták, a túlélők hozzátartozói is ellátogatnak a városba és a hadifogolytemetőbe. „*Minden érdeklődő előtt ajtónk nyitva áll, örmény vendégszeretettel szívesen fogadjuk őket*” – mondta az alpolgármester.

A pécsi Német Kör küldöttségét *Matkovits-Kretz Elonóra* elnökhasszony mutatta be. Megköszönte, hogy baráti hozzáállással ápolják a sírhelyeket és a németek mellett a magyar elhunytak emlékét.

A tanácsadók közlése szerint Ararát levéltárában nincs meg a hadifoglyok listája. A tábor felszámolása után az NKVD itteni hivatalnokai a helyi lágerre vonatkozó iratok egy részét megsemmisítették, a fontosabb okmányokat Moszkvába küldték, a hadifoglyok megüresedett munkahelyére Kazahsztánból küldtek ide etnikai németeket, ők aztán, mint szakértők, működtették az itteni üzemeket, a cement gyárat is.

A várossal kapcsolatos hadifogoly-ügy a rendszerváltásig tabutéma volt. A város központjában megőriztek egy kétszintes házat, amit a hadifoglyok építettek. Barátaink megmutatták a *Hadifoglyok Házát*, így nevezik a városlakók. Az örmény-német-magyar barátság folytonosságát jelképezi az a gesztus is, hogy a helyi polgárság képviselőinek a kezdeményezésére, a jereváni német nagykövetség támogatásával a *Hadifoglyok Házának* falán örmény és német feliratú táblát helyeztek el, annak emlékére, hogy a hadifoglyok egykori szálláshelye volt.

2016-ban **Kiesler Matthias** nagykövet személyes részvételével az emléktáblát a *Hadifoglyok Háza* falán felavatták. Itt készült csoportképünk is.

A helyi lakók közül **Zebet Vartanyan** szerezte meg a *Hadifoglyok Háza* tulajdonjogát. Elmondásából kiderült, ő még gyerekként emlékszik az itt lakó, dolgozó német hadifoglyokra, akik az örmény gyerekeknek, köztük neki is különféle játékokat készítettek. Ezért úgy döntött, hogy az épület alsó szintjét érintetlenül hagyja, múzeumként maradjon az utókorra. Sorra bemutatta a hadifoglyok munkaeszközeit, a hálótermet stb. Az asztalos műhely falán egy korabeli Lenin-plakátot is felfedeztünk. A bolsevik vezértől egy neki tulajdonított mondást örmény nyelven idéztek, amely magyarul így hangzik: „*A munkásember becsületet, hősiességet és bátorságot fog elérni*”.

A tulajdonos szerint az egyik tréfás kedvű hadifogly Lenin kopasz fejére egy sportsapkát, ornyergére egy fekete szemüveget, szájába egy füstölő szivart rajzolt.

A tulajdonos bemutatta kíséretében tartózkodó fiát, **Avah Zebetovics Vartanyant**, aki az épület társtulajdonosa, vállalkozó. Elmondták, hogy a család közösen kezdeményezte az örmény és német nyelvű emléktábla felállítását a rabok tiszteletére. Egyedülálló kezdeményezés.

A Vartanyan apa és fia a felső szinten berendezett családi fészket is bemutatta. Az egykori rabok lakószobáit tetszetősen átalakította. Lett belőle tágas, világos hálószoba, ebédlő, konyha, társalgó, gyerekszoba és más helyiség, amelyeket korszerűen felszereltek és bebútoroztak. Nem mindennapi örmény vendéglátásban részesültünk. Pillanatok alatt két nagy asztalt

különböző ingyencségekkel, finom süteményekkel roskadáig megraktak, amelyeket örmény konyakkal, a magyar-német-örmény barátságot éltető pohárköszöntők kíséretében jóízűen fogyasztottuk el.

Itt-tartózkodásunk idején ez az első olyan település, ahol egy örmény család emberbaráti vendégszeretetét is élvezhettük. A vendégmarasztaló kávézás, konyak-kóstoló után a magyarbarát családtól elérzékenyülten búcsúzkodtunk.

Az apa és fia a csoportunkat a sírlátogatásra is elkísérte. Becslések szerint Ararát településen 45 fő halt meg, ebből 37 német, 8 fő magyar. Őket a városvégi polgári temetőben elkülönített parcellában hantolták el.

1998-ban németországi támogatásból a *Hetazodum Alapítvány* kivitelezésében 20 négyzetméteres területen épült fel az emlékhely, ahol a város elöljáróságának megjelent képviselőivel közös megemlékezést tartottunk. A központi bazaltkőkereszt tövében – közös imádkozás után – virágot helyeztünk el, majd elénekeltük a magyar himnuszt is.

Araráttól, a megismert örmény barátoktól nehezen és fájó szívvel vettünk búcsút. A hadifoglyok alapította városból szép emlékekkel távoztunk. Megnyugtató érzéssel vettük tudomásul, hogy halottjaink emlékét még számos éven át megőrzik.

***

A nap hátralevő részében még két program várt megvalósításra. Először is Örményország negyedik legnagyobb, időszámításunk előtt 685-ben létesült ókori városába, a napjainkban már közel 60 ezer lakosú *Ecsmiadzinba* (*Vagarszapat*), illetve *Armavir tartomány* közigazgatási centrumába siettünk. Egybehangzó vélemény szerint a közös elhatározásunkat nem bántuk meg, hogy az örmény nép vallási és szellemi központjának megtekintésére némi időt szakítottunk. Akár az idelátogató turistákat, minket is lenyűgözött az Örmény apostoli ortodox egyház székhelye, egy sor kultikus intézménye.

Kíváncsian és átszellemülten léptük át a 4. század első éveiben épült, hatalmas székesegyház küszöbét. Ez a világ egyik legrégebbi keresztény temploma, amely 303-ban készült el eredeti formájában, amikor Örményország világszöként lett keresztény állam. Az épületet először 480-ban, másodszer 618-ban, harmadszor 1658-ban jelentősen bővítették, azóta is állam megóvási hatósági program keretében vigyáznak az épített örökségre. Tudomásunkra jutott az is, hogy az 1944-1947 között a városban dolgozó hadifoglyok, internáltak, poli-

tikai elítéltek, amikor szabadmozgásban részesültek, idejártak imádkozni, hogy az embertelen körülmények túléléséhez lelkierejük itt nyerjenek.

***

Ezsmiadzi, 18 km-re van Jerevántól, és egyik elővárosának tekintik. Lelkiileg feltöltődve érkezünk a székesfővárosba, ezzel örményországi emlékutunk a jereváni Charents utcában a német külképviseleten fejeződik be.

A vadonatúj, több szintes rezidencia egyik tárgyalótermében vendéglátónkkal, **Kiesler Matthias** nagykövettel találkoztunk és cseréltünk információt a sírlátogatásokkal kapcsolatos megfigyeléseinkről.

A pécsi Német Kör és a csoportunk nevében **Matkoviczné Kretz Eleonóra** elnökhelyettes a 2 éve diplomáciai szolgálatban lévő nagykövetnek köszönetet mondott, hogy meghívója alapján szerencsésen Örményországba érkezünk és küldetésünknek maradéktalanul eleget tettünk, mert a nagykövetség körülmények között háttérszervezéssel hozzájárult a program sikeres megvalósításához.

A nagykövet kérésére mi is elmondtuk benyomásunkat, és ki-ki a maga módján köszönte meg a temetők gondozását, hálával emlegették a nagykövetséggel együttműködő civil és nemzetiségi szervezeteket, akik közreműködtek a sírkertek felújításában, megemlékezések szervezésében, a pusztulásra ítélt parcellák emlékhelyé változtatásában, ahol most méltó körülmények közepette a német hadifoglyok mellett magyarok is jelzett tömegsírok földjében alusszák örök álmukat.

A nagykövet először tőlünk szerzett tudomást arról, hogy az általuk gondozott sírkertekben 300 (242) magyar hadifogoly van eltemetve. Azóta ígéretünket teljesítettük, a birtokunkba jutott magyar hadifogoly áldozatok listáját a nagykövet által megadott drótposta-címre elküldtük.

IDŐHIÁNY MIATT KIHAGYOTT EMLÉKHELYEK, TEMETŐK

1.) Leniakán/Gyumri / az Armijanszki 115. sz. főtábor 1474. sz. hadifogoly kórház temetője Koordinátái: 40.778798, 43.836801.

Napjainkban a közel 121 ezer lakosú *Gjumri* (1990-ig *Leniakan*), Örményország második legnagyobb városa, amely Jerevántól 120 km-re északnyugatra hegyvidéken, 1509 m tengerszint feletti magasságban helyezkedik el és *Sirak tartomány* székhelye. A történelmi időkben a helységet a görög telepések alapították, a középkorban az örmény lázadók köz-

pontja, akik az arab fennhatóság ellen harcoltak. A legutóbbi névváltozások a XIX. századtól következtek be, először 80 évig Alekszandropol (1840-1924), majd Leninakan (1924-1990) volt a neve.

A város neve a lágerirodalomban Leninakan elnevezéssel vált ismertté. Több ezer német és magyar foglyot dolgoztattak a városban, utat, középületeket, lakóházakat, építettek, ezért hálások a helyiek. Azonban az 1988-ban bekövetkezett földrengés az építményekben is jelentős kárt okozott.

Ezen a településen állították fel és működtették 1944-1948 között a 1474. számú hadifogolykórházat. Annak idején a több mint száz kilométeres körzetből ideszállított, súlyosan beteg rabokat életmentő kezelésben részesítették. A túlélőktől tudjuk, szakember, gyógyszer és egyéb orvosi eszközök krónikus hiánya miatt sokan a kórházi ágyon gyógyíthatatlan járványos betegségben is elpusztultak.

Az 1474. számú hadifogolykórház temetője a város dél-nyugati peremrészén, a *Komszomol utca* végén lévő dombon van. A 15. (Marx) utcai börtön foglyainak munkája révén gondozott maradt a földrengésig. Majd egy évtized elteltével az 1500 négyzetméteres, teljesen elhanyagolt parcellát a *Hetazodum Alapítvány* munkatársai 1998-ban felújították. A kutatómunkának köszönhetően eddig 370 elhunytat, főleg németet, köztük 40 magyart azonosítottak, illetve vált neve ismertté.

Antal Zsigmond Zsigmond (Maksa, 1898-1946.12.07.), **Bodó Pál** (Csikcsekefalva, 1905.), **Bottos Dániel János** (Hodász, 1904-1947.03.26.), **Bolyas János János** (1900-1947.06.13.), **Vereb András András** (Felsőlóc/Felsőzsolca, 1894-1946.08.14.), **Vizhányó János Péter** (1922-1947.03.03.), **Grimm János István** (Vértesacsa, 1909-1946.01.23.), **Gerő Antal Sándor** (1895-1946.04.06.), **Zsádon Lajos Lajos** (Budapest, 1907-1947.02.17.), **Mikó István János** (Fót, 1899-1945.09.28.), **Munkácsi István István** (Fegyvernek, 1893-1945.10.11.) altiszt, **Kiss Ferenc Ferenc** (Budapest, 1913-1945.12.18.), **Kraunisefeld Samu Samu** (1899-1946.03.18.), **Krajcsi Pál Pál** (Abony, 1910-1945.05.09.), **Kerekes Gyula Mihály** (Kózsza/Pestszentlőrinc, 1902-1946.06.28.) hadnagy, **Kaczkó János János** (Békéscsaba, 1922-1947.02.02.), **Molnár Pál Pál** (Hódmezővásárhely, 1915-1946.10.22.) rendőr, **Mészáros József József** (1921-1947.05.01.), **Nagy Kálmán Boldizsár** (Nemesszentandrás/Buda, 1921 (1908)-1945.09.01.), **Nagy Imre Imre** (Kiskunhalas, 1905-1947.07.12.), **Orbán György György** (Cegléd/Debrecen, 1907-1946.10.25.) zászlós, **Prépost István Mária** (1904-1945.12.21.), **Pásztor Mihály Mihály** (Gyömrő, 1913-1946.01.13.), **Pukancsik János János** (1914-?), **Reider János Antal**

(Bakonyjákó/Székesfehérvár, 1903-1945.10.09.), *Szekeres Sándor Sándor* (Kiskundorozsma, 1920-1946.02.27.), *Szántó István János* (Karátfold/Sárfimizdó, 1914-1946.08.31.), *Tresz Lajos Lajos* (Nagykőrös/Budapest, 1914-1945.10.16.), *Tóth János János* (Hidashollós/Budapest, 1899-(1944.11.12.) 1945.08.27.) főtörzsőrmester, *Török István György* (1899-1945.12.11.), *Tárkányi Szücs András József* (Hódmezővásárhely, 1914-1947.01.29.), *Fék(i) András Makszim/Miksa* (Soltvadkert/Vác, 1893-1947.02.09.) százados, *Helle(r) Jaklab Jakab* (Bácsbokod, 1911-1945.12.17), *dr. Csókási József Ferenc* (Szeged, 1915-1945.10.07.), *Czikely Sándor Ferenc* (Szentpéter, 1911-1946.05.15.), *Csuka Lajos Sándor* (Alszipor, 1922-1946.03.21.), *Csipko(e) Péter József* (1897-1946.08.07.), *Csotai Béla Béla* (1922-1946.11.14.), *Skellecz(sz) Imre Lajos* (Sz. Soledmeletna?, 1911-1945.10.22.), *Somogyi István Gyula* (Diósgyőr/Eger, 1905-1947.02.22).

2.) Kapan / az Armijanszki 115. sz. főtábor egyik légerrészlegének temetője Koordinátái: 39.230174, 46.611564.

A negyvenöt ezer lakosú *Kapan* város Örményország déli részén fekvő *Szjounik tartomány* székhelye. Többek között Nyugatról az Azerbajdzsánhoz tartozó *Nahicseván* (Hadifogoly tábort működött), keletről Azerbajdzsán határolja, de az utóbbival nincs hivatalos államhatár mivel e területen terül el a de facto független *Hegyi-Karabah Köztársaság*. A tartomány gazdag örmény kulturális örökségekben, köztük például a *Tatevi kolostor*.

1945-1948 között a 115. főtábor egyik légerrészlegének ideirányított hadifoglyai ebben a városban a réz-molibdén feldolgozó gyárban dolgoztak. Az élők sorából a teljesen legyengült, disztrofiás betegek örökre eltávoztak. Az eddig feltárt léger-okmányok és becslést adatok szerint az örmény hadisírkutatók 167 főről tudnak, akik a 2002-ben a *Hetazodum Alapítvány* által felújított város széli temetőben vannak elhantolva.

2.) Katschagan/az Armijanszki 115. sz. főtábor egyik (8. sz.?) légerrészlegének temetője. Koordinátái: 40,962395, 44.611564.

A 115. főtábor egyik légerrészlegét 1945-1948 között ezen a településen helyezték el. A hadifoglyok hegyi utat építettek, hegybe vájt alagutat fúrtak, amely a *Lori régió* északi és déli területét összeköti, napjainkban is használják. Becslések szerint az alagút építésénél elhunyt 5-7 rabot a település határában kialakított sírkertben helyezték örök nyugalomra. A *Hetazodum Alapítvány* 1999-ben a 80 négyzetméteres parcellát felújította.

3.) Arasdajan (ma: Yerashk): az Armijanszki 115. sz. főtábor egyik lágerrészlegének temetője. Koordinátái: 39.400375, 44.501070.

Arasdajan, illetve *Yerashk* az Azerbajdzsáni határ mentén terül el. Az itt létrehozott hadifogolytemető a határvonalon van és a széles nyilvánosság előtt emiatt elzárták, csak katonai hatósági engedély beszerzése és megléte jogán látogatható meg. A leírás szerint 12 nevesített sírjel van, de amúgy 110 ember nyugszik itt, vaskerítés, központi fémkereszt, öt csoport kiskereszt van 3 keresztjével.

4.) Artyk: az Armijanszki 115. sz. főtábor egyik lágerrészlegének temetője. Koordinátái: 39.609609, 43.971627.

Az ötödik században alapított és közel 20 ezer lakosú *Artyk* a Sirak tartomány területéhez tartozik. A 115. sz. főtábor rabjait a közút, a lakóépületek fejlesztésébe vonták be. 1945-1947 között 61-en haltak meg, akiket a település peremén lévő sírkertben hantoltak el. A *Hetazodum Alapítvány* 1998-ban az 1260 négyzetméteres temetőt felújította, amely a város központjában van. A domboldalon kialakított parcella két szinten terül el. Az első szinten örmény keresztet helyeztek el. Felírata: „Az 1945-1947-ben elhunyt német hadifoglyok emlékére”. A sírkert két oldalán lépcsőzet vezet fel a második szintre, a legtávolabbi részén egy 3.5 m kőkereszt látható, mindkét oldalán kiskeresztből álló csoportok emelkednek a földből.

5.) Az armjanszki 115. sz. főtábor halottjai (91). Az alábbi neveket *Varga Lászlóval* pontosan nem tudtuk beazonosítani, csak azt, hogy a 115-ös főlágerhez tartoztak, de konkrét altáborok nincsenek megadva:

Bagosi Sándor János (Nagyszalonta, 1905-1947.12.08.), *Bakonyi József István* (Ercsi, 1921-1945.05.22.), *Balla Imre Imre* (Budapest, 1922-1945.04.06.), *Bányász István István* (Csobaj/Szob, 1897-1945.09.12.) őrzető, *Bányi Dezső Mihály* (Simontornya, 1904-1945.10.23.), *Bartholy György* (1922-1945.05.13.), *Bazsó Vendel János* (Budapest, 1922-1945.04.06.), *Becső József Mihály* (Buj, 1895-1945.07.10.), *Benkovics József Gáspár* (Csallóköznyék, 1916-1945.12.22.), *Bérczi Pál Pál* (Katymár, 1897-1945.07.04.) őrmester, *Bogdán Mózes* (1912-1945.05.13.), *Bojás János János* (Sáregres, 1900-1945.05.13.), *Burián István István* (Lőrinci, 1922-1945.05.26./1944.04.29), *Csicsely Sándor Ferenc* (Érsekújvár, 1911-1946.01.11.), *Csipka Péter József* (Jászszentlászló/Kiskunmajsa, 1897-1946.08.07.), *Csöndes Vendel Vendel* (Zalakaros, 1907-1945.08.17.), *Cson-*

tos Béla István (Győrzámoly/Budapest, 1912-1947.10.24.) szakaszvezető, **Csősz Lajos Pál** (Simontelke/Budapest, 1912-1945.08.01.) törzsőrmester, **Csótai Béla Béla** (Jászárokszállás, 1922-1946.11.14.) őrzvezető, **Daten Gyula** (1901-1946.05.20.), **Demeter György** (1900-1945.05.13.), **Dús Gergely Gergely** (Nagykőrös, 1891-1945.12.04.) zászlós, **Fauszt Ádám József** (Mucsi, 1906-1945.02.08.), **Flach János Márton** (Budapest, 1910-1945.06.10.), **Gáfrik József Ignác** (Budapest, 1926-1945.07.29.), **Ganz Pál Pál** (1903-1946.04.05.), **Gera Antal Sándor** (1895-1946.04.05.), **Gera Antal Sándor** (Makó, 1895-1946.05.06) tizedes, **Gerecs József Pál** (1912-1945.04.055), **Gresz János János** (Erdély, 1906-1945.04.29.), **Gyenesik Károly Károly** (Püski, 1904-1946.05.30.), **Hegedüs Antal József** (Hajduböszörmény, 1909-1945.01.30.), **Hengl Ferenc József** (Hőgyész, 1908-1945.06.20.), **Hollósy György György** (Székesfehérvár, 1912-1946.03.04.) őrmester, **Hoppal József József** (Budapest, 1924-1945.07.03.), **Hyrozs Antal György** (Szécsény/Budafok, 1914-1945.11.24.), **Ivancsó János István** (1923-1946.01.10.), **Jancsár András Mihály** (Nyíregyháza, 1896-1946.08.18.), **Janecsкаи András István** (Nyíregyháza, 1896-1946.08.18.), **Jani Gergely Péter** (Nemeskiszfalud, 1886-1945.05.25.) őrzvezető, **Kacsó Sándor Károly** (Felsőcsernáton, 1918-1945.04.15.), **Káldi Egon Hugó** (Buda, 1898-1946.02.10.) zászlós, **Kanyó Pál Lajos** (Maksa, 1897-1946.08.23.), **Kazsoki Károly György** (Balatonújhely/Budapest, 1899-1945.07.30.) törzsőrmester, **Knap Ferenc József** (Vágszentkereszt, 1913-1945.05.14.), **Kocsi Tibor György** (Nagymajtény, 1920-1948.02.22.), **Koricsánszki Tibor Gyula** (Budapest/Törökbálint, 1888-1945.12.18.) százados, **Kovács Jenő György** (Királyegyháza, 1901-1946.01.08.), **Kovács István István** (1905-1956.05.25.), **Kovacsics János Sándor** (Vörösberény/Enying, 1899-1945.09.20.), **Krejcz József Antal** (Tótvázsony, 1909-1945.02.25.), **Kroniscfeli Samu Samu** (Sopron, 1899-1946.03.18.), **Leitner István István** (1921-1945.09.01.) őrmester, **Lender Andor András** (Budapest, 1922-1945.07.11.), **Lévi István József** (Ráckeve, 1894-1945.07.08.), **Lőrincz János Lajos** (Kecső, 1914-1947.10.04.), **Lucz János Ádám** (Szárász, 1922-1945.09.24.), **Luders József Manfréd** (Upor/Szentendre, 1919-1946.04.28.) őrzvezető, **Majthényi Károly, Károly** (Sümeg, 1919-1946.01.03.) zászlós, **Márton Ferenc Gyula** (Torja, 1912-1945.06.30.), **Máté Imre János** (Martonos, 1903-1945.04.26.), **Megyess Béla Auguszt** (1895-1945.04.26.) törzsőrmester, **Méhes Béla Ágoston** (Hatvan, 1896-1945.08.04.) törzsőrmester, **Mehlmann Antal Antal** (Németország, 1909-1945.09.22.), **Mészáros József Lajos** (Szombathely, 1921-1945.09.28.) tizedes, **Nemecsek Sándor** (1913-1945.05.15.),

Németh György György (Dorog, 1897-1945.05.06.), **Nitsch György Mátyás** (1926-1946.02.03.), **Nyilas József Mihály** (Visznek, 1921-1947.03.21.), **Omnhausz Mátyás György** (Sajósárvár, 1911-1945.09.24.), **Osváth Bertalan József** (Tiszagyulaháza, 1901-1945.07.28.), **Pati Imre Imre** (Ráckeresztúr, 1908-1945.12.19.), **Pekártsik János János** (Magyarkeszi/Nagyvejeke, 1914-1946.08.31.), **Pesti Béla István** (Salgótarján/Dorog, 1906-1945.07.21.), **Pölsika József Mihály** (Koncháza, 1909-1945.10.31.), **Pór Antal Sándor** (Esztergom/Felsőgalla, 1892-1946.03.12.) főhadnagy, **Rosztoczy Sándor** (1901-1945.05.17.), **Runa Frank Pál** (1920-1945.06.14.), **Stiekel Konrád Ádám** (Darány, 1910-1945.11.29.), **Strobl Ádám György** (Muhi, 1906-1946.01.28.), **Szilágyi Ferenc Imre** (Magyargyepes 1924-1946.10.16.), **Szöllősi Pál Pál** (Nyíregyháza, 1922-1946.05.09.) zászlós, **Szóró János János** (Jászberény, 1900-1946.06.29.) őrzetető, **Turai Pál István** (Szászrégen, 1899-1946.02.24.) zászlós, **Ungi Valter György** (Budapest, 1909-1945.12.02.) altiszt, **V. Csikos István István** (Vezseny, 1922-1947.08.03.), **Vágvölgyi József István** (Gáborjánháza/Szentgyörgyvölgy, 1917-1947.06.29.), **Vernicz János József** (1922-1945.04.05.), **Vigh György Mihály** (Dunapentele/Herceghalom, 1898-1945.09.04.), **Visek János János** (1901-1945.04.05.), **Weiss József Lőrinc** (Csánk, 1911-1945.12.24.)

A több mint 300 magyar áldozat névsorának pontosításában sokat segített egyik csoporttársunk, **Varga László** katonai hagyományörző, aki a rögs kutatóutat velünk járta be.

A rendszerváltás előtt a temető fejfájául szolgáló sírköveket a helyiek beépítették lakóházaikba, istállóikba. Néhány idős még emlékszik az egykori barakkokra, a foglyok sanyarú életére, a magyar foglyok szorgalmára.

Azonban a rendszerváltás után a Kaukázus vadregényes tájain eddig feltárt 16 lágertemető – a *német kormány*nak köszönhetően - új arculatot kapott. A többször említett *Hetazodum Alapítvány* vállalta magára a II. világháborúban elhunyt 1605 áldozat sírjainak méltó megóvását. Több helyen parkosítva, fákkal, virágokkal, rendszeresen lekaszált, gondozott fű szőnyeggel, néhol virágokkal díszítetten áll a megemlékezési hely, vonzzák az idelátogatókat, köztük voltunk mi is, hogy virágot helyezzünk el egy Miatyánk ima kíséretében.

JEGYZETEK:

¹ 2017. június 28-án.

² Azeri-örmény feszültség – magyar „közvetítéssel”. In. MASZOL, 2012. szeptember 3., <http://www.maszol.ro/index.php/hatter/2192-azeri-ormeny-feszultseg-magyar-kozvetitessel>

³ A történelmi Magyarország területén a XVII. században és azt követően jöttek létre örmény települések, elsősorban Erdélyben. Az erdélyi örmények számára az általuk létrehozott Szamosújvárrá vált az emlékezet helyévé, az örmény identitás központjává, az erdélyi örménység „fővárosává”. Alapvetően négy erdélyi települést tartunk számon örmény helységként: Szamosújvárt, Erzsébetvárost, Csíkszépvizet és Gyergyószentmiklóst. A legtöbb örmény család ezekről a településekről ment tovább Erdély és a Kárpát-medence különböző területeire. Az Erdélyben letelepedett örmények az uralkodóktól rendszeresen különböző kiváltságokat kaptak, amelyek kereskedői-iparosi tevékenységüket segítették elő.

⁴ Az **örmények** 12 millióan vannak összesen, ebből 3 millió az országban maradt, továbbá 3,5 Oroszországban, 3,5 USA-ban és mintegy 2 millió a világ számos országban elszórtan él.

⁵ Mustafa Serdar Palabiyik: *Megérteni 1915 eseményeit: törökök és örmények*. Szófia Kiadó, Budapest, 2017. XIII.old.

⁶ Az örmény népiertást elismerő független országok: Uruguay, 1965, Ciprus, 1975, Örményország, 1988, Oroszország, 1995, Kanada, 1996, Libanon, 1997, Belgium, 1998, Franciaország, 1998, Görögország, 1999, Vatikán, 2000, Olaszország, 2000, Argentína, 2003, Svájc, 2003, Hollandia, 2004, Szlovákia, 2004, Venezuela, 2005, Litvánia, 2005, Lengyelország, 2005, Chile, 2007, Svédország, 2010, Bolívia, 2014, Ausztria, 2015, Csehország, 2015, Németország, 2016.

⁷ Jobbágy Kálmán – Budapest, HH 1997/5.

⁸ Naira Ajvazja: *Konrad Lorenz és i Armenyija (Konrad Loren és Örményország)*, Valerij Gaszparjan: *Armijanszkja odiszseja nobelianta Konrada Lorenca Konrád Lorenz nobelista örményországi odisszejája* című orosz nyelvre lefordított anyagokat a Német Nagykövetség jereváni munkatársaitól kaptuk.

⁹ Bisztray Éva (Kállai Erika): *Bisztray János, munkatábori emlékek* (2016.08.03.). in: Dupka György személyi archívuma.

¹⁰ Örményországi archívumok anyagjai, 2016. december.

¹¹ Fülep Erzsébet: *Rohamsisak, puska, katonai bakancs*. in: Válasz.hu, 2017.03.04.: http://valasz.hu/pest_budai_latkep/rohamsisak-puska-katonai-bakancs-122892

¹² *Erdélyi Örmény Gyökerek*. 20. évf. 226. sz. (2016. november-december) Tárolt változat: http://epa.oszk.hu/01400/01440/00112/pdf/EPA01440_eogyke_2016_226_033-034.pdf

¹³ Vang folyó versei: Az örmény ábécé. <http://wangfolyo.blogspot.com/2016/04/az-ormeny-abece.html>